

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БІОРЕСУРСІВ
І ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА БІБЛІОТЕКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 45-46

Київ – 2023

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

45-46'2023

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

45-46'2023

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2023.45-46

Засновники:

- Український державний університет імені Михайла Драгоманова
- Національний університет біоресурсів і природокористування України
- Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032 історія та археологія)

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 4 від 29.11.2023 р.)

Підп. до друку 06.12.2023

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 25,25

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших відомостей.

ЧИ СПРАВДІ СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА СТАЛА ВІХОВОЮ ПОДІЄЮ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ?

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Обуховський Ігор Олегович

студент бакалаврату,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: demurehumanwork2@gmail.com

***Анотація.** Сталінградська битва досі залишається однією з найвідоміших, найкривавіших та найбільших битв в історії людства за кількістю сумарних безповоротних втрат. Оборона міста, що тривала майже три місяці, вважається переломним моментом кампанії. Виникає питання: чи дійсно Сталінградська битва стала віхвою подією Другої світової війни? Теоретико-методологічну базу даного дослідження склала система різних методів, логічних прийомів і засобів пізнання. В рамках діалектичної теорії застосовувалися як загальнонаукові, так і інші методи дослідження, як-то: військово-історичний, історико-порівняльний, системно-структурний. У статті було розкрито важливі аспекти наступу німецьких військ на Сталінград, визначено значення битви в Другій світовій війні, розширено підходи до вивчення наукової проблеми.*

***Ключові слова:** Друга світова війна, Сталінградська битва, Третій Рейх, вермахт, А. Гітлер.*

Постановка проблеми. Сталінградська битва тривала упродовж 17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р., і вважається наймасштабнішою сухопутною битвою в історії людства. Це була найкривавіша і найтриваліша битва Другої світової війни, яка закінчилася розгромом військ Третього Рейху та його союзників на Волзі. Сталінградська битва була як військовим, так і політичним та ідеологічним протистоянням двох систем: нацизму й соціалізму. Вона стала прикладом міжнародної солідарності та підтримки, яку США, Велика Британія та інші країни антигітлерівської коаліції надавали Радянському Союзу, постачаючи зброю та гуманітарні вантажі. Битва залишила глибокий слід у світовій історії, культурі та пам'яті. Вона надихнула багатьох письменників, художників, кінематографістів та музикантів на створення творів, присвячених цій події. Сталінградська битва також стала приводом для численних досліджень, дискусій та публікацій, які розкривають різні аспекти та факти цієї події. Головне питання залишається відкритим: чи була вона віхвою подією Другої світової війни?

Мета – встановити значення Сталінградської битви в розгромі гітлерівських військ під час Другої світової війни.

Історіографія та джерела дослідження. Вже 80 років Сталінградська битва привертає до себе пильну увагу найширших кіл вітчизняної та світової громадськості, людей науки і мистецтва, цивільних і військових. Бібліографія обраховується багатьма сотнями історичних досліджень, спогадів учасників битви, нарисів військових кореспондентів, художніх творів. У радянській історіографії значення Сталінградської битви, з огляду на комуністичну пропаганду, дещо спотворене. Автори, використовували багато «потрібних» джерел, тенденційно добираючи спогади учасників битви. Радянські автори розглядали стратегію і тактику протиборчих сторін, оцінювали дії німецьких військ та Червоної армії військ у Сталінградській битві. Важливою працею радянського періоду, що присвячена Сталінградській битві є монографія А. М. Самсонова з однойменною назвою [Самсонов, 1989]. Книга перевидавалася чотири рази, перше видання вийшло в 1968 р., а останнє четверте в 1989 р. У ній детально розглядається підготовка до Сталінградської битви так званих «німецько-фашистських» і радянських військ, аналізується стратегія супротивників, характеризуються різні точки зору на дії радянського та німецького військового керівництва. У четвертому виданні в порівнянні з попередніми автор залучив нові документи і факти, детально проаналізував зарубіжну історіографію. Книга радянського історика С. Бабкіна «На південній околиці: Спогади учасників Сталінградської битви» [Бабкин, 1988] являє собою збірку спогадів безпосередніх учасників події. Це дуже цінне джерело інформації, яке дає змогу побачити подію очима радянських громадян. У свою чергу в мемуарах німецький полковник Л. Штайдл битва показана з точки зору командування 6-ї армії [Штейдле, 1975]. Щоденник начальника німецького генерального штабу Франца Гальдера вже тривалий час вважається авторитетним джерелом військової інформації, яка походила від командування Третього Рейху [Halder, 1988]. Скоріше зошит, ніж щоденник, оскільки більшість записів або дуже загальні («Договір зі Словаччиною підписаний»), або малозрозумілі («Масове виробництво першокласних самохідних машин»). У ньому присутні короткі звіти про чисельність підрозділів, нотатки про прибуття та відбуття, дуже стислі звіти про ситуацію з різних фронтів і підсумки конференцій штабу. Ганс Доєрр – німецький військовий діяч, генерал-майор Вермахта, його праця «Похід на Сталінград» [Doerr, 1954] є ще одним важливим джерелом інформації. У ній дуже детально описана Сталінградська кампанія, не лише за спогадами свідків-сучасників, а й завдяки оригінальних документів. Автор докладно описав не тільки результати, а й наслідки рішень, оскільки він мав доступ до військових архівів всіх залучених армій. Написана через 50 років після закінчення війни книга «Друга світова війна» [Zentner, 1986] заснована на останніх, як для свого часу, дослідженнях групи дванадцяти істориків розповідає про найбільший міжнародний конфлікт в історії людства. Редактор цієї праці німецький дослідник Крістіан Зентнер створив працю, яка знайшла своє місце як серед науковців, так і серед просто зацікавлених історією людей. Ентоні Бівор – сучасний британський військовий історик у книзі «Сталінград: Доленосна блокада: 1942 – 1943» [Beevor, 1999] детально описує та аналізує події Сталінградської битви, а також звертає увагу на проблему забезпечення німецьких військових у радянському полоні, влучно деконструє радянські міфи, такі як «Сталін не готувався до війни» та «відступ військ 1941 року був хитрим планом Сталіна». У книзі Олексія Ісаєва «Сталінград. За Волгою для нас

землі немає» [Исаев, 2008] докладно описані не лише бої у самому місті, а й осінні контрудари Сталінградського фронту. Історик переконливо довів, що в умовах нестабільної оборони радянські танкові корпуси були найдосконалішим засобом боротьби, неодноразово рятуючи оборонців міста від розгрому. В «Енциклопедії історії України» [Грицюк, Коваль, 2012] В. М. Грицюк та М. В. Коваль також проаналізували Сталінградську битву, зокрема з погляду її впливу на розвиток воєнних дій 1943 – 1944 років в межах України. Автори визначили головні етапи битви, стан обох армій, головні причини поразки Вермахту.

Виклад основного матеріалу. Станом на літо другого року німецько-радянської війни становище СРСР було важким. Величезні матеріальні і людські втрати, значні території захоплені ворогом. Однак стратегія «блискавичної» війни Третього Рейху зазнала краху. У грандіозному збройному протистоянні на підступах до Москви війська Червоної армії розгромили головне угруповання вермахту і відкинули його від радянської столиці. За планами німецького командування сорок другий рік повинен був стати вирішальним роком у війні, бо Адольф Гітлер був впевнений, що США і Велика Британія не здійснять висадку своїх військ в Європі в цьому році. Загальний задум наступу в літній кампанії 1942 р. на Східному фронті і план головної операції викладався у директиві верховного головнокомандування вермахту № 41 від 5 квітня 1942 р. Головна мета німецьких військ на Східному фронті полягала в тому, щоб остаточно розгромити радянські війська на півдні країни, опанувати нафтові місцини Кавказу та багаті сільськогосподарські райони Дону і Кубані, знищити комунікації, що зв'язували центр країни з Кавказом, і створити умови для закінчення війни в свою користь. Головну операцію планувалося провести в три етапи у вигляді низки окремих наступів, взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих. Виходом на Кавказ А. Гітлер сподівався, як зазначається у деяких радянських джерелах, втягнути у війну Туреччину, що дало б йому ще двадцять-тридцять дивізій. Виходом на Волгу і до іранського кордону він розраховував втягнути у війну проти Радянського Союзу і Японію. Вступ Туреччини і Японії був останнім його шансом на успіх у війні. У директиві № 45 від 23 липня 1942 р. фюрер наказав групі армій «А» наступати на Кавказ і захопити нафтові родовища (операція «Едельвейс»), командувачем групи армій «А» був призначений фельдмаршал Вільгельм Ліст; скерував групу армій «Б» для наступу в напрямку Волги та Сталінграда (операція «Фішрайер») з генералом Максиміліаном фон Вайксом на чолі.

Німецькі війська розпочали загальний наступ у напрямку Волги та Кавказу, виснажені радянські частини не могли чинити потрібний опір ворогу, який використовував усі наявні сили, в тому числі й авіацію. Вони підійшли впритул до оборонних ліній червоних на Дону. У цьому районі річка утворює закрут і близько підходить до Волги. Й. Сталін звернувся до Червоної Армії з наказом № 227, в якому із суворою прямою охарактеризував становище на фронтах, зажадав посилити оборону і зупинити його наступ. «Пора припинити відступ, – йшлося в наказі. – Ні кроку назад!» У цьому гаслі втілювалася сутність наказу № 227. Радянське командування розуміло, що війська відступають, бо досвіду, згуртованості, дисциплінованості бракувало, як іноді і мотивації. Усе частіше радянські військовослужбовці здавалися у полон. З цим мали боротися загороджувальні загони, що мали право відкривати вогонь по своїм. До нього входили найкращі бійці,

їх чисельність сягала 100-200 осіб. «Загороджувальними загонами з 1 серпня по 15 жовтня 1942 р. затримано 140755 військових, які втекли з переведенням лінії фронту, з них: заарештовано 3980 осіб, розстріляно 1189, направлено до штрафних рот та батальйонів 2961, повернено до військових частин 131094» [Витяг з донесення НКВС СРСР про перебіг боїв у Сталінграді № 4000, 1942]. Подальший розвиток подій показав, що заходи, здійснені згідно з цим наказом, не зупинили відступ радянських військ, проте дозволили подолати їх панічний характер. Наказ відіграв мобілізуючу роль у наведенні найсуворішої дисципліни і порядку, проте мав багато в чому також згубний вплив і місцями його виконання саботувалося командирами, які до того ж бачили у виділенні військ для загороджувальних загонів марнування особового складу. «Самовільна відлучка, сон на посту, втрата зброї чи спорядження, не кажучи вже про самостріли, – це і є порушення наказу № 227, а звідси трибунал і, можливо, штрафбат або штрафрота» [Непомнящий, 2006, с. 194]. Сталін сподівався, що під загрозою розстрілів і штрафбатів червоноармійці боротимуться завзято і завдадуть більше шкоди ворогу. І хоча чітко дати оцінку цьому наказу важку, проте варто зауважити, що в подальшому, після Сталінградської битви, війська РСЧА почали загальний контрнаступ і великих відступів вже не було.

Варто згадати, що відповідно до «плану Барбаросса» війна проти Радянського Союзу мала закінчитися до настання холодів. Німецькі війська дотримувалися раніше поставлених завдань, вони змогли оточити велику кількість військових Червоної армії під Мінськом, Уманню, Києвом, Вязьмою та швидко вийти до Москви, проте там вперше зазнали невдачі. Вони були змушені відійти, однак у лавах німецьких військ продовжувала існувати думка, що це лише тимчасові труднощі. Після закінчення зими бліцкриг мав продовжитися, загалом вони справді не дозволили військам РСЧА звільнити Харків, а на півночі відбили всі атаки на Ржевський виступ. Подальший наступ Сталінград і Кавказ виявився досить успішним. Радянські війська були притиснуті до Сталінграда, а на півдні – продовжували відступати, здаючи одну позицію за іншою. Багато солдатів у своїх думках уже виграли війну. Захоплення елеватора у Сталінграді сприймалося у командуванні Третього Рейху як значний успіх, Ф. Паулюс особисто розробив наруканні нашивки з зображенням будівлі. Проте, як показали подальші події, з відзнаками за перемогу він поспішив. Німецькі війська опинилися в оточенні після успішного наступу Донського, Сталінградського та Південно-Західного фронтів. Величезний «котел» прикував до себе на тривалий час усі сили та увагу ворога та різко обмежив можливі варіанти його дій на всьому південному крилі, що дозволило радянському командуванню розвинути успіх оточення та завдати ворогові нових величезних втрат. Війська Третього Рейху та частково його союзників виявилися кинутими напризволяще, без боєприпасів, їжі та теплої одягу. Трупи не могли бути поховані через глибоко замерзлий ґрунт, що викликало епідемії, такі як холера і дизентерія. Наступ Еріха фон Манштейна виявився невдалим, а постачання оточеного війська повітрям вже майже не відбувалося. Ще вчора солдат вермахту – це гордий, ситий, мотивований і непохитний воїн, який захоплював Варшаву, Брюссель, Париж, Київ, а тепер замерзлий, голодний, холодний і покинутий. Новина про невдачу під Сталінградом швидко розліталася по фронтах, і якщо в строю радянських військ подібна новина сприймалася виключно позитивно, піднімаючи

бойовий дух, то в протилежному таборі багато хто почав замислюватися про свою долю, ніхто не хотів опинитися в подібних умовах, особливо в полоні. Сталінградська битва мала величезне психологічне значення ще й тому, що і Й. Сталін, і А. Гітлер розглядали цю битву як свого роду особистий поєдинок. Фюрер був налаштований рішуче: «Він сподівався, що Радянський Союз витратить на захист своїх родовищ “чорного золота” останні людські резерви, після чого перемога дістанеться Німеччині. Було навіть створено акціонерне товариство “Німецька нафта на Кавказі” та зібрано значний контингент з 15 тисяч фахівців та робітників для технічного обслуговування кавказьких нафтопромислів» [Непомнящий, 2006, с. 202]. Глава міністерства пропаганди Третього Рейху Йозеф Геббельс у своїх нотатках розглядав результат Сталінградської битви як «питання життя і смерті», від якого залежить престиж як Німеччини, так і Радянського Союзу. У підсумку вона обернулася поразкою саме для Третього Рейху. «Нам вдалося здійснити капітуляцію. Між чотирма та п'ятьма годинами 28 січня ми побачили, що рішення про припинення опору поширилося в райони на північ і південь до річки Цариця і навіть захопило частину центру міста» [Штейдле, 1975] – згадує полковник Штайдле. Вранці 31 січня 1943 р. Ф. Паулюс через офіцерів штабу передав радянським військам прохання про здачу в полон. За день до цього А. Гітлер підвищив його у званні до фельдмаршала, але це не змінило рішення командувача 6-ї армії. До цього ніколи командувачі такого рангу не потрапляли у полон. Подібні факти накладалися один на один в очах німецького народу, в очах війська. Психологічна поразка виявилася значною, можливо навіть більшою за військову. Битва також показала, що Радянський Союз може протистояти нацистській Німеччині і навіть завдати їй нищівної поразки, багатьом державам стало зрозуміло, що А. Гітлер не є непереможним.

Висновки. Битва при Сталінграді вважається переломним моментом у Другій світовій війні, тому що вона стала першою великою поразкою вермахту, яка підірвала його мораль і бойову міць. Після Сталінградської битви німці почали програвати, оскільки вони втратили ініціативу та ресурси, а також зіткнулися з наростаючим тиском союзників на інших фронтах. Це підтверджують такі факти:

1. У Сталінградській битві німці втратили близько 800 тисяч осіб, у тому числі 91 тисячу військовополонених, які були взяті в оточення і здалися 2 лютого 1943 року. Це була найбільша втрата історії вермахту.

2. Сталінградська битва ознаменувала початок повномасштабного наступу Червоної армії, яка у 1943 році звільнила значну частину території СРСР від німецької окупації, у тому числі Курськ, Харків, Орел, Білгород, Смоленськ та Київ.

3. Сталінградська битва вплинула на політичну ситуацію в Європі та світі, оскільки вона показала, що Радянський Союз здатний перемогти Німеччину і стати провідною державою після війни. Це сприяло зміцненню антифашистського опору в окупованих країнах, а також прискоренню відкриття другого фронту США і Великобританії.

Тому можна сказати, що значення Сталінградської битви не є плодом фантазій радянських пропагандистів-міфотворців. Сталінград був психологічним поворотом у війні, де німецька армія втратила свою непереможність, а радянська армія здобула свою впевненість. Це була битва, яка показала, що А. Гітлер не зможе досягти усіх своїх цілей військовим шляхом. Статистика німецьких втрат у

Сталінградській битві змінюється залежно від джерела та методології підрахунку. Від 800 тисяч військових до 1,5 млн. Проте, всі джерела згодні, що битва на Волзі була катастрофою для Німеччини і переломним моментом у Другій світовій війні. Вона була однією з найкривавіших і вирішальних битв в історії людства, яка змінила хід війни та долю світу.

Список використаних джерел та літератури

- Бабкин, С. Д., 1988. *На южной окраине: Воспоминания участников Сталинградской битвы. Битва за Волгу*, Москва: Просвещение.
- Витяг з донесення НКВС СРСР про перебіг боїв у Сталінграді № 4000, 1942. Москва.
- Грицюк, В. М., Коваль, М. В., 2012. Сталінградська битва 1942 – 1943, *Енциклопедія історії України: у 10 т, т. 9*, Київ. Наукова думка.
- Исаев, А. В., 2008. *Сталинград. За Волгой для нас земли нет*, М.: Яуза, Эксмо.
- Непомнящий, Н. Н., 2006. *100 великих тайн Второй мировой*, Москва: Вече.
- Самсонов, А. М., 1989. *Сталинградская битва*, Москва: Академия наук СССР.
- Штейдле, Л., 1975. *От Волги до Веймара: мемуары немецкого полковника командира полка 6-й армии Паулюса*, Москва.
- Beevor, A., 1999. *Stalingrad: The Fateful Siege: 1942 – 1943*, London: Penguin Books.
- Doerr, H., 1954. *Der Feldzug nach Stalingrad, 1942 – 1943*, Friedberg: Podzun-Pallas.
- Halder, F., 1988. *The Halder War Diary 1939 – 1942*, Greenhill.
- Zentner, C., 1986. *Der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart: Unipart-Verlag.

References

- Babkin, S. D., 1988. *Na yuzhnoj okraine: Vospominaniya uchastnikov Stalingradskoj bitvy. Bitva za Volgu [On the southern outskirts: Memories of the participants in the Battle of Stalingrad. Battle for the Volga]*, Moskva: Prosveshenie. [in Russian].
- Beevor, A., 1999. *Stalingrad: The Fateful Siege: 1942 – 1943*, London: Penguin Books. [in English].
- Doerr, H., 1954. *Der Feldzug nach Stalingrad, 1942 – 1943*, Friedberg: Podzun-Pallas. [in German].
- Halder, F., 1988. *The Halder War Diary 1939 – 1942*, Greenhill. [in English].
- Hrytsiuk, V. M., Koval, M. V., 2012. *Stalinhradska bytva 1942 – 1943 [Battle of Stalingrad 1942 – 1943]*, *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t, t. 9*, Kyiv. Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Isaev, A. V., 2008. *Stalingrad. Za Volgoj dlya nas zemli net [Stalingrad. There is no land beyond the Volga for us]*, М.: Yauza, Eksmo. [in Russian].
- Nepomnyashij, N. N., 2006. *100 velikih tajn Vtoroj mirovoj [100 Great Mysteries of World War II]*, Moskva: Veche. [in Russian].
- Samsonov, A. M., 1989. *Stalingradskaya bitva [Battle of Stalingrad]*, Moskva: Akademiya nauk SSSR. [in Russian].
- Shtejdle, L., 1975. *От Волги до Веймара: мемуары немецкого полковника командира полка 6-й армии Паулюса [From the Volga to Weimar: memoirs of a German colonel, regimental commander of the 6th Army Paulus]*, Moskva. [in Russian].
- Vytiah z donesennia NKVS SRSR pro perebih boiv u Stalinhradi № 4000, 1942. Moskva.
- Zentner, C., 1986. *Der Zweite Weltkrieg*, Stuttgart: Unipart-Verlag. [in German].

DID THE BATTLE OF STALINGRAD REALLY BECOME A MILESTONE EVENT OF THE SECOND WORLD WAR?

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Ihor Obukhovskiy

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The Battle of Stalingrad is still one of the most famous, bloodiest, and largest battles in human history in terms of total irreparable losses. The defense of the city, which lasted almost three months, is considered the turning point of the campaign. The question arises: did the Battle of Stalingrad really become a landmark event of the Second World War? The theoretical and methodological basis of this study was a system of various methods, logical techniques and means of cognition. Within the framework of the dialectical theory, both general scientific and other research methods were used, such as: military-historical, historical-comparative, systemic-structural. The article revealed important aspects of the offensive of German troops on Stalingrad, defined the significance of the battle in the Second World War, expanded approaches to the study of the scientific problem.*

Key words: *Second World War, Battle of Stalingrad, Third Reich, Wehrmacht, A. Hitler.*